TIDSKRIFT
Litteratur

En livlina som gick förlorad?

av professor Wilhelm Agrell*

Robert Dalsjö: *Life-Line Lost. The Rise and Fall of 'Neutral' Swedens Reserve Option of Wartime Help from the West,* Santérus Academic Press, 2006

I juli 2006 framträdde en tidigare budbilschaufför vid FRA i programmet "Sommar" och berättade att han på den tid det begav sig hade varit med och tagit emot lådor från det stora landet i väster, lådor som sedan körts till olika hemliga platser och säkert innehöll allehanda hemliga ting. I samband med dessa transporter hade det också figurerat amerikaner som passerat in och ut från anläggningar med gulsvarta besöksförbudsskyltar. Sommar är emellertid inte bara ett namn på ett radioprogram utan också på en medial säsong som brukar kännetecknas av nyhetstorka. Radioredaktionen hade i god tid flaggat upp för ett bombnedslag modell större och effekterna lät heller inte vänta på sig; TT, Ekot, ett flertal TV-kanaler och några för tillfället bemannade tidningsredaktioner aktiverades enligt ett för Sverige välkänt mönster av medial kedjereaktion. I hastigheten ägnades ingen tanke åt att det i själva verket var jämt trettio år sedan Folket i Bild/Kulturfront hade skrivit om hemliga transporter och svensk-amerikanska relationer på signalspaningsområdet (ej att förväxla med det ryktbara IB-avslöjandet tre år tidigare).

En av de experter som konsulterades av media var FOI-forskaren Robert Dalsjö, som på de sekunder han hade till sitt förfogande försökte bringa ordning i villervallan och föra fram nya forskningsresultat, framförallt att de svenska operativa kontakterna med USA under 1950- och 60-talet gått betydligt längre än vad som hittills varit känt. De forskningsresultat Dalsjö refererade till var hämtade ut den doktorsavhandling han i december 2005 försvarat vid Department of War Studies

* Anmälaren var External Examiner vid framläggandet av Robert Dalsjös avhandling vid Department of War Studies, december 2005.

vid King's College i London. Denna avhandling föreligger nu, med några mindre ändringar och kompletteringar, i bokform med titeln *Life-Line Lost. The Rise and Fall of 'Neutral' Sweden's Reserve Option of Wartime Help from the West.*

Dalsjös arbete ingår i en sedan början av 1990-talet framväxande forskning om Sveriges faktiska säkerhetspolitik under det kalla kriget, ett forskningsfält som under tidigare decennier varit otänkbart genom en kombination av brist på källmaterial och rimliga forskningshypoteser kring ett hemligt västsamarbete. De första arbetena på detta område hade framförallt en indirekt effekt genom att bidra till den process som ledde fram till tillsättandet av Neutralitetspolitikkommissionen (NPK), vars betänkande 1994 kom att etablera förekomsten av reservoptionen som ett faktum, även om dess egentliga innebörd på en rad områden förblev oklar. Men efter kommissionen försökte ingen förneka reservoptionens existens, istället gjordes upprepade försök att framställa västsamarbetet som självklart, okontroversiellt och i enlighet med den deklarerade politiken. Också NPK kom att få en huvudsakligen indirekt betydelse genom det omfattande material i form av samtalsuppteckningar med olika aktörer som bevarades i kommissionens arkiv och som till stora delar successivt kom att avhemligas. En som tidigt insåg värdet av dessa samtalsuppteckningar var journalisten Mikael Holmström, som utifrån dem kunde skriva en rad artiklar om de operativa aspekterna av västsamarbetet, också bortom den tidsgräns (1969) som den dåvarande regeringen satt för NPK:s granskning.

En andra fas av forskningen om Sveriges faktiska säkerhetspolitik inleddes under senare hälften av 1990-talet och kunde ta sin utgångspunkt i frågeställningar och material som nu kommit i dagen eller ställts samman. I sin avhandling *Brödrafolkens väl* (2003) kunde Magnus Petersson genom att sammanställa norskt och svenskt arkivmaterial nå avsevärt längre än NPK när det gällde att rekonstruera arten och omfattningen av det inter-skandinaviska försvarssamarbetet under 1950- och 60-talet på dess olika nivåer från den säkerhetspolitiska till den operativa. Denna metod att parallelläsa material från ett bilateralt samarbetes bägge parter utnyttjades med stor framgång av Simon Robert Moores i avhandlingen *Neutral on Our Side: US-Swedish Military and Security Relations during the Eisenhower Administration* (London School of Economics 2004, dessvärre ännu ej utgiven i bokform). Moores kunde genom att utnyttja både amerikanskt och svenskt arkivmaterial följa hur ett intimt svensk-amerikanskt, eller i realiteten amerikansk-svenskt, samarbete byggdes upp under Eisenhowers andra presidentperiod, en policyförändring som ledde fram till konstaterandet 1959 att det låg i USA:s nationella säkerhetsintresse att stärka det svenska försvaret och vid behov komma till Sveriges undsättning, alliansfriheten till trots.

Robert Dalsjös avhandling ansluter till denna djupgranskande linje i den säkerhetspolitiska forskningen och han bygger,

liksom föregångarna, i betydande utsträckning på NPK:s samtalsuppteckningar, men också egna intervjuer med svenska och amerikanska aktörer. Styrkan i Dalsjös forskningsupplägg ligger dock inte i första hand i framtagandet av nytt källmaterial på tidigare obeforskade fält utan i frågeställningen och sättet att organisera den nu tämligen omfattande empirin om Sveriges dolda kopplingar västerut. Dalsjö studerar i princip hela det operativa västsamarbetet, såväl det inter-skandinaviska som det med skyddsmakterna Storbritannien och USA, och han gör detta över hela kalla krigsperioden 1949-1989. Avhandlingen består av två huvuddelar, en första som behandlar den deklarerade doktrinens utveckling och en andra som tar upp den faktiska doktrin som de operativa förberedelserna utgör.

Dalsjös huvudtes framgår redan ur periodiseringen av det operativa samarbetet i tre faser, en evolutionär och formativ mellan 1949 och 1966, en stagnationsfas 1967-1978 och en avvecklingsfas 1979 -1989. I analysen av den första fasen ansluter Dalsjö till tidigare forskning i beskrivningen av den stegvisa institutionaliseringen och fördjupningen av framförallt det inter-skandinaviska luft- och sjöoperativa samarbetet, men Dalsjö lyfter också fram de allt fler indikatorer som pekar på en amerikansk de facto kärnvapengaranti, kommunicerad till Sverige i mitten av 1960-talet som den säkerhetspolitiska ”skrotningspremien” för avvecklingen av den svenska kärnvapenoptionen. Det centrala källmaterialet på denna punkt är dock fortfarande till största delen oåtkomligt eller icke-existerande.

Dalsjös i mitt tycke viktigaste bidrag till forskningen om västsamarbetet är hans beskrivning av stagnations- och avvecklingsfaserna. Detta gäller framförallt de inter-skandinaviska kontakter som institutionaliserats under den, enligt Dalsjö, perfekta täckmanteln av Svenorda-överrenskommelsen, ett avtal som på pappret handlade om flygsäkerhet med som samtidigt inrymde hopkoppling av sambands- och stridsledningssystem och rutinmässiga flygningar till grannländernas baser, något som Dalsjö påpekar entydigt slår undan den ofta upprepade argumentationen att NATO-plan inte skulle kunna klargöras vid svenska baser. Men från slutet av 1960-talet sker ingen utveckling av samarbetsrelationerna, även om det fortlöpande sker en teknisk förnyelse av sambandssystemen. Dalsjö söker bland annat förklaringen till detta i ett tilltagande tryck från den deklarerade överdoktrinen; ju mer neutralitetspolitiken skjuts i förgrunden, desto mer kontroversiellt blir det hemliga samarbetet. Men strukturella och organisatoriska förhållanden kan här också spela en roll. Dalsjö pekar på betydelsen av försvarsledningsreformen 1962, med införandet av de försvarsgrensgemensamma milostaberna. Detta innebar att viktiga delar av krigsplanläggningen överfördes från central till högre regional nivå, vilket i sin tur gjorde det svårare att vidareutveckla ett samarbete som förutsatte att endast en liten krets centrala befattningshavare var involverade (Swedlund upplevde för övrigt ett liknande problem med norrmännen i

början av 1950-talet då deras operativa planläggning överfördes från försvarsstaben till AFNORTH).

En bit in på 1980-talet inträffar vad Dalsjö beskriver som en vänd- eller möjligen slutpunkt. Den sammanhänger med bytet av centrala befattningshavare vid försvarsstabens operationsledning. 1982 ”ärvdes” samarbetsfrågorna av flygvapenöversten Gunnar Unell, som enligt egen utsago blev förfärad när han i handlingarna upptäckte vad hans förträdare haft för sig på domäner som inte inrymdes i hans säkerhetspolitiska föreställningsvärld. Unell vände sig till dåvarande ÖB Lennart Ljung som i sin tur konsulterade sin företrädare i ämbetet Synnergren och resultatet blev att det skrivna planeringsmaterial som fanns vid OpL förstördes. Reservoptionen skulle därmed i praktiken ha gått i graven i mitten av 1980-talet, även om dess institutionaliserade delar, Svenorda-överenskommelsen, radiolänksystemen och de operativa kontakterna kring Öresund levde kvar av egen kraft. Dalsjö finner dock inga belägg för nya kontakter eller planer på det operativa området som skulle ha kunnat ersätta den planering som på detta sätt fasades ut. Den deklarerade överdoktrinen tycktes till sist ha triumferat.

Min huvudsakliga invändning mot Dalsjös tolkning på denna punkt är principiell och metodologisk. Historiker ogillar, till skillnad från advokater och politiker, så kallade tystnadsbevis. Det faktum att material saknas om ett visst förhållande kan inte tas till intäkt för att detta inte existerar eller försvunnit. Historikern är alltför van vid ett ofullständigt källmaterial och vet att tomrummet kan ha uppstått på en mängd olika sätt längs den långa vägen från det historiska skeendet till forskarens rekonstruktion av det. Det kan räcka med att handlingar sorterats in i fel arkivbox för att historiens tystnad skall slå till. Före augusti 1990, då sekretessen hävdes på ÖB Swedlunds tjänstedagböcker, fanns således inget tillgängligt belägg för ett systematiskt och från högsta ort sanktionerat inter-skandinaviskt militärt samarbete efter 1949.

Det finns ingen anledning att betvivla att försvarsstabens autodafé ägde rum så som den beskrivits av de inblandade. Man kan beklaga den bristande respekten för historien, men detta får också betraktas som ett fenomen i tiden. Vad som förstördes eller på annat sätt fick rinna ut i sanden är ganska tydligt, men vilken var egentligen innebörden? Det handlade om de sedan 1950-talet koordinerade interskandinaviska planerna på central nivå, planerna på försörjning via Trondheim och upprätthållandet av det svenska reservhögkvarteret i Storbritannien. Men alla dessa tre områden representerade det tidiga kalla krigets föreställningar om ett framtida krigs karaktär, baserade på erfarenheterna från andra världskriget (inte minst tydligt i tankar kring exilhögkvarter och staybehind nätverk). Med Flexible Response framstod alla europeiska krig längre än någon vecka som en orimlighet, något som självfallet påverkade innebörden av såväl hjälp utifrån som arten av interoperabilitet. Det utsträckta amerikanska kärnvapenparaplyet torde i detta läge ha haft oerhört

mycket större betydelse än 1950-talets tankar kring konvojering in till svenska västkusten eller Trondheim. Också sättet att genomföra militära operationer förändrades i grunden över decennierna och blev ur ett supermaktsperspektiv alltmer oberoende av lokala logistiska eller infrastrukturella förberedelser, framförallt till följd av utvecklingen av luftrörligheten och allt längre räckvidder för vapensystem och vapenbärare. Kan man därför inte tänka sig att en bidragande orsak till avvecklingen av de ursprungliga samarbetsområdena var att dessa planer *både* utgjorde en politisk drivmina som i fel händer kunde brisera *och* att de förlorat sin egentliga operativa relevans?

En intressant observation som Dalsjö gör mot slutet av sin framställning är att ett intensifierat nytt samarbete mellan det svenska försvaret och USA växte fram under 1980-talets ubåtskris. Uppgifterna om detta är vaga, bland annat i Rolf Ekéus säkerhetspolitiska utredning från 2002, men bekräftas av befattningshavare som Dalsjö intervjuat. Samtidigt som Dalsjö noterar att detta samarbete också hade direkt operativ innebörd understryker han att detta inte handlade om förberedelser för hjälp i ett krigsfall utan om ett samarbete i fredstid. Men illustrerar inte detta innebörden av en i grunden förändrad bild av de säkerhetspolitiska hotens och väpnade maktmedlens innebörd? Vad Sverige mottog under dessa upplevda ”farans år”, då landet kom att befinna sig i en gråzon av hot och väpnat försvar under formell fredstid, var ju de facto hjälp utifrån, om än i andra former och i en helt annan säkerhetspolitisk inramning än vad den klassiska försvarsplaneringen och dess hemliga biståndsprotokoll förutsett. Det är mycket möjligt att Dalsjö kommer att visa sig ha haft rätt med sin tes om den sjunkande livbojen. Men det är också möjligt att historieskrivningen om 1980-talet, när källtillgången börjar medge detta, kommer att blottlägga en idag endast ofullständigt känd samarbets- och understödsstruktur mellan Sverige och dess långvariga skyddsmakt i väster.